

१०
१

३०
९

अथ

ग्रन्थनामः - न्यायसिद्धान्तमञ्जरी

कर्तृनामः - जानकीनाथशर्मा

विषयः - न्यायशास्त्रम्

Nyaya Siddhanta Manjari

777

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

प्रसन्नसरोजसंज्ञा
प्रारंभः

१०

श्रीगणेशायनमः॥ परम्यपरमात्मानं जानकीनाथशर्मण॥ क्रियेतमुक्तिमुक्ताभिन्यायसिद्धं
तमंजरी॥ १॥ इहकित्तिनिखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मनोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनंति
तच्चप्रमाणधीनमिति प्रमाणं निरूप्यते॥ तत्रप्रमायाः कारणं प्रमाणं॥ प्रमाचयथार्थानुभवः
॥ तदाहुराचार्याः॥ यथार्थानुभवो मानमिति॥ ननु किमिदं याथार्थ्यं किं वानुभवत्वं॥ उच्यते॥ तद्वति
तदवगाहितं याथार्थ्यं॥ भवति रजते इदं रजतमिति॥ ज्ञानं रजतत्ववति रजतत्वावगाहीति यथार्थं॥
शुक्लाविदं रजतमिति ज्ञानं नैरजतत्ववति रजतत्वावगाहीति न यथार्थं॥ नन्वेवं रजते इदं रजतं न व
इति संशयोऽपि प्रमास्यादिति चेत्सत्यं॥ रजतत्वांशे प्रमेव॥ तद्वतितदनुभवंस्तत्त्वमेति प्रामाणिकाः

हि
तु

१

ननु शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवतिरक्षे मूले वृक्षः कपिसंयोगीभिर्मल्ययोऽपि प्रमाणात् कपिसंयोग
वतिरक्षे तद्वगाहित्वादिति चेन्न ॥ वृक्षे कपिसंयोगमल्ययः प्रमैव ॥ मूले वच्छेदकत्वमल्यस्तु न तथा
ति । तस्य तद्वने छेदकत्वादि ॥ स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं ॥ जातिविशेषो वा ॥ अनुभवामीत्यनु
गतप्रतीतेर्बाधकं विना जातिविषयकत्वात् ॥ कारणत्वं च व्यापारवदसाधारणकारणत्वं ॥ घटप्रति
कपालद्वयसंयोगवारण्यव्यापारवदिति ॥ ईश्वरज्ञानवारण्यसाधारणेति ॥ न न्वेवं ज्ञानं प्रत्य
त्मापिकारणं स्यात् ॥ आत्मनः संयोगस्य व्यापारस्य सत्त्वात् ॥ तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको वा
हि पारं भवति संयोग आत्मजन्यप्रात्मजन्यज्ञानजनकश्चेति चेत्स्यादेव ॥ उपाधीनां कारण

मर्क
२

त्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः। अतएव विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्तीति शाब्दिकाः॥
अतएवात्मानमात्मनावेत्सीतितृतीया॥ शिवादित्यमिश्रास्तु॥ करणयाकारानुगतमतेः कर
णत्वादिकमखंडोपाधिरूपं सामान्यमंगीचक्रुः॥ तच्च प्रमाणं चतुर्विधं। यतः प्रत्यक्षानुमा
नोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्याह भगवान्स्वकारः। तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणं प्रत्य
क्षं। साक्षात्कारत्वं च साक्षात्कारमीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः॥ न चैयमिंद्रिय
जन्यज्ञानत्वविषया। ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेणैन्द्रियजन्यत्वात्॥ इन्द्रिया ~~व~~ प्रतीतावपि तथा
प्रतीतेः च॥ नापि चाक्षुषत्वादि जातिविषया॥ अननुगतत्वात्॥ यद्वा जन्मधीजन्यमात्र

राम
२

वृत्तिजाति शून्यज्ञानत्वंतत्॥ भवति हिजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिः अनुमितित्वादित्थं शून्यत्वं
साक्षात्कारमात्रे॥ नचनिर्दिष्टासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकतावच्छेदकजातिमितित्वसाक्षा
त्कारव्याप्तिः॥ मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वात्॥ मानसत्वं चजातिविशेष इत्यास्तांविस्त
रः॥ नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानंसाक्षात्कारः॥ अयंपट इत्यादिज्ञानेसाक्षात्कारत्वप्र
त्ययो भ्रंतिः॥ घटत्वाद्यलीकविषयत्वादित्याहुस्तन्न॥ बाधकं विना भ्रंतिर्योगात्॥ नचाली
कविषयत्वमेवबाधकं॥ घटत्वादेरलीकत्वासिद्धेः॥ सचसाक्षात्कारो द्विविधः नित्योनि
त्यश्च नित्यो भागवतः॥ अनित्यो जन्यः॥ अनित्योपि द्विविधः॥ निर्विकल्पकं सविकल्पकं

भेदात्॥ तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं निकाराकारं वा॥ तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षं
इदं अतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्॥ तथापि अयं घट इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयं॥ तथा हि॥ ज
न्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रतिजन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादं॥ भवति च साधमिक
मस्माकमयं घट इति ज्ञानं जन्य घटत्वविशिष्टज्ञानमतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणं
। न च तदानीं घटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति। विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्। ततो वैशिष्ट्यानव
गाद्येव तद्वच्चैतदेव निर्विकल्पकं। न च जन्मांतरीयघटत्वज्ञानमत्र कारणं। अत्र व्यवहि
त पूर्वकालवर्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्। न च भागवतं घटत्वज्ञानं कारणं॥

रामः

३

सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्याहेतुतेस्येत्वात्॥ भगवत्ज्ञानस्यैवधिकरणत्वात्॥ नन्वास्तु घटत्व
विशिष्टस्मरणमेवतत्रकारणं॥ नचविशेषणज्ञानंविनातदेवविशिष्टज्ञानंकथमितिवाच्यं॥ विशि
ष्टानुभवेहिविशेषणज्ञानंकारणं॥ नतुस्मरणेपि॥ तेनविनोदुत्पत्तेरन्यथा नवस्थानात्॥ अस्तुवा विव
घटत्वस्मरणंतत्रकारणमितिचेन्न॥ चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ तदसंभवात्॥ नहिचैत्रत्वादिकंपू
र्वमुनुभूतंयतस्मरेत्॥ नचानुभवंविनैवस्मरणंतस्यतद्भेदुत्वात्॥ किंचघटत्वंयत्रनस्मृतंतत्र
विशिष्टज्ञानसामग्र्यभावात् घटघटत्वयोः साक्षात्कारसामग्रीतस्तत्साक्षात्कारोत्पत्तौ नकिंचि
द्वाधकमस्ति तदेवास्माकं निर्विकल्पा मिति संक्षेपः॥ ननुविशेषणज्ञानस्यहेतुता सिद्धौ सर्वमेत
चा॥

१०
१.

तर्क
४

परा

देवं स्यात्तत्रैव च मानं न पश्याम इति चेन्न ॥ अन्यथ व्यतिरेकाभ्यां तद्वधारणं ॥ विस्तारस्तु मणिमरी
चावनुसंधेयः ॥ वैशिष्ट्यावगाहिः सप्रकारकं वा ज्ञानं सविकल्पकं ॥ प्रकारतो चायं घट इत्यादि
ज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणता परनामा विषयता विशेषः ॥ विषयता च विषयाकारानुगत
प्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसंबंधविशेषः ॥ पदार्थोत्तरमित्येकदेशिनः ॥ भट्टारकस्तो घट इति प्रतीते
ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः शक्यो परनामार्थो ज्ञातता ॥ सैव च विषयता ज्ञानविषयोः संबंधस्व
रूपा ॥ पुनरुक्तं चैतत् ॥ कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्या
हुः ॥ तन्न ॥ किञ्चेपि घटे ज्ञात इति प्रतीतेः ॥ न हितत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति ॥ तस्यैव

न्यायसिद्धान्तसूत्रे ११

५०
१

य ३
राम
४

सने

सत्वात्। न हि समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः संभवति। तत्र स्वरूपसंबंध एव प्रतीतेर्वि
षय इति चेदन्यत्रापि स एव कृतमधिकेन॥ कर्मविभक्तेरपि तद्वदेवोपपत्तेरिति संशे
पः। अन्येतु भा समान वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं॥ अप्यघट इत्यत्र घटत्वस्य वैशिष्ट्यं
भासते। तत्प्रतियोगि च घटत्वं मित्याहुस्तन् ॥ दंडपुरुष संयोगादिति समूहात्
वने दंडी पुरुष इति वदंडस्य प्रकारतापत्तिः॥ संयोगो ह दंडस्यैव वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियो
गी च दंड इति हि क॥ तच्च प्रत्यक्षमिंद्रियात्मकं दृष्टं॥ इव्यग्राहकं तद्ग्राहकं च। इव्यग्रा
हकाणि च क्षुब्धं नोसि॥ अन्यत्वात् ॥ ननु मनसो इव्यग्राहकत्वे

विशेष

मंजरी प्रत्यक्ष

५

अंधस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तिः॥ न च तदात्ममात्रद्वयग्राहकं सर्वविषयत्वसिद्धौ
व्याधातात्॥ उच्यते॥ मनः सर्वविषयकमपि बहिर्विषयज्ञानजननेयं रतं त्रं॥ परंच सुरादि
उपस्थितिः योगजधर्मः सामान्यलक्षणम्॥ न पुनश्च सुरादिमात्रं स्मृतपराधोर्ना
मनसा संसर्गग्रहात्॥ कथमन्यथा कविकाव्यादि॥ योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्यामन
सा सर्वसाक्षात्कारात्॥ मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्यामनसा सर्वग्रहाच्च॥ कतर्हि मनः स्व
तंत्रं॥ अबाह्यवस्तुभूतानि च आत्मा तद्योग्यगुणात्तदभावस्तद्वृत्तिजातिश्च॥ केतं योग्य
गुणः॥ स विकल्पकज्ञानेष्टाप्रयत्नसुरवदुःखद्वेषोस्तदेकत्वपरिमाणे च तदेकत्वपरिमा

क

लक्षण

राम

५

एनयोग्ये इति तु दीका कृतः॥ न चैवं परात्मा परेण गृह्येत तद्गुणश्च॥ न परात्मतद्योग्यगुणानां
परायोग्यत्वात्॥ स्यादेतत्॥ चक्षुर्पदिद्वयं हकं तदा परमा एवाह योऽपि ग्रह्ये रनिति चेन्न॥ तेषां
चक्षुः पोग्यत्वात्॥ किं तावच्चक्षुषो योग्यं॥ महदुद्धृतं रूपवद्द्रव्यं॥ उपेमा एव न महान्
आत्मा ह्यश्वानरूपवन्तः पिशाचादप्यश्वनोद्धृतं रूपवन्तः॥ तदुपस्यानुद्धृतत्वात्॥ उद्धृतत्वं च
जातिविशेष इत्येके॥ अनुद्धृतत्वरूपजात्यभाव इति परे॥ योग्यगुणयोर्द्रव्यरूपं तदन्मात्र
इति संख्या परिमाणं यत्कसंयोगविभागपरत्वापरत्वे हद्रवत्ववेगाः॥ मात्रपदं घटाका
शसंयोगवारणाय॥ कर्मचयोग्यद्रव्यसमवेतं॥ जातिश्च योग्यवस्तुगताद्रव्यत्वरूपत्वादिः स

तर्क
६

सं

मवायश्च॥ त्वचो महदुद्रुतस्पर्शवद्योग्यं द्रव्यं तेन परमाणुवायुं प्रभादयस्त्वचान्गृह्यते॥
परमाणोरमहत्वात्॥ वायो रूपातिस्त्विह॥ प्रभाया उद्रुतस्पर्शाच्चावात्॥ गुणश्च रूपातिस्त्विह॥
असुषोयोग्याः॥ महदुद्रुतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयः महदुद्रुतस्पर्शश्च॥ अतएव वायुप
रिमाणदयस्त्वचान्गृह्यते॥ चक्षुरयोग्यत्वात् न वा मदीयप्रभापरिमाणदयः॥ उद्रु
तस्पर्शवद्वृत्तित्वात् न वा घटप्रभायोगादय उद्रुतस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वात्॥ ते हि अनुद्रु
तस्पर्शप्रभायां भवन्ते॥ कर्मचयोग्यद्रव्यसमवेतं॥ सामान्यं च योग्यवस्तु समवेतं समवा
यश्च भिन्नां सकाशं महदुद्रुतस्पर्शवद्रव्यत्वेनैव त्वचो योग्यत्वेन लाघवात्॥ ननु द्रुत

सुषो

राम

महदु

तु संबंध प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन संबंधत्वं हि संयोग समवायान्तरवर्तिनो वात् ॥ घ्राणयो
 ग्यो महत्त्वसमानाधिकरण उद्भूतो गंधस्तद्वत् सामान्यं समवायश्च ॥ अतएव परमाणुगंधो
 न गृह्यते ॥ महत्त्वसमानाधिकरणत्वात् ॥ न वा घ्राणवर्णिवज्रादिगंधः अनुद्भूतत्वात् ॥ स
 रं न योग्यो महत्त्वसमानाधिकरण उद्भूतो रसस्तद्वत् सामान्यं तु योः समवायश्चेतेन प
 रमाणुरसो न गृह्यते महत्त्वसमानाधिकरणत्वात् ॥ न वा मण्डपः ॥ अनुद्भूतत्वात्
 ॥ श्रवणयोग्यः शब्दः ॥ तद्वत्ता जातिस्तयोः समवायश्चेति संक्षेपः ॥ तस्य चेद्विषयसंनिवृ
 ष्ट्यार्थो ग्रहकत्वात्संनिकर्षाः सहकारिणः ॥ तैश्च संनिकर्षाः संयोगः संयुक्त समवायः सं
 कते

मि
 तयोः

रिसः ३

राम

युक्त समवेत समवायः समवायः समवेत समवायः विशेषणता चेति ॥ अथ केन संनिकर्षेण किं
 गृह्यते ॥ द्रव्यं संयोगेन ॥ शब्देतरगुणः कर्मद्रव्यगता जातिः संयुक्त समवायेन ॥ भवति हि घटा
 दि चक्षुरादि संयुक्तं तत्र समवेते रूपादि स्पंदो जातिश्च द्रव्यत्वादिः ॥ शब्देतरगुणकर्मगता
 जातिः संयुक्त समवेत समवायेन ॥ भवति चक्षुरादि संयुक्तं घटादिवत् तत्समं वं रूपादितत्र समवा
 योरूपत्वादेः शब्दसमवायेन कर्णेन निष्कल्पवच्छिन्नेन भवति शब्दस्य समवायात् ॥ शब्दगता
 जातिः समवेति समवायेन ॥ श्रवणसमवेतेशब्दशब्दत्वादित्येन समवायात् विशेषणतया समवायो
 भावश्च ॥ तत्र संयोगसमवाययोरभावात् ॥ साधविशेषणताद्विविधा इन्द्रियविशेषणता इति

सि

तर्क
८

यसन्निकृष्टविशेषणता च॥ तत्रेन्द्रियविशेषणतया शब्दाभावो गृह्यते॥ इन्द्रियरूपे अवलेतस्य विशेष
णत्वात्॥ इन्द्रियसंनिकृष्टात् विशेषणतापि बहुविधाय संनिकर्षस्य बहुत्वादवसेया॥ न
च संयोगेन प्रत्यासत्तिः संयुक्तसमवायेन द्रव्यग्रहणसंभवात्॥ इन्द्रियसंयुक्ते कपालादौ
तेषां समवायात्॥ मैवं॥ आत्मनितदसंभवात् तस्या समवेतत्वादितिसंक्षेपः॥ ॥ स्यादेतत्
॥ अंधकारेण्यदादिकिमिति च क्षुषानोपलभ्यते॥ संयोगप्रत्यासत्तेः संत्वात् उच्यते च क्षु
षाद्रव्यग्रहे महोद्भूतरूपा लोकसंयोगः सहकारी॥ न चाधंकारस्य घटे सोप्ति॥ न च महोद्भूते
तिवर्थः॥ तेजः परमाणुचक्षुरादिसंयोगयोर्विद्यमानत्वात्॥ नन्वेवं च क्षुषातेजः प्रत्य

राम
८

रूपमपि तत्संयोजकं गौरवात्॥ अतो वायुरपि स्यात्तन्प्रत्यक्षः न च बहिरिन्द्रियं जन्यद्रव्यसो
क्षात्कारत्वात्॥ छेदेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वाद्वाप्येतद्भावात् नैवमिति वाच्यं॥ लाघवाच्च क्षुष
व तावच्छेदेनैतद्धेतुत्वादित्याहुः॥ वैशेषिकास्तु॥ समवायेन प्रत्यक्षः॥ संबंधप्रत्यक्षेया
वदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्॥ कथमन्यथा घटाकाशसंयोगेन प्रत्यक्षः॥ न च सम
वायस्य सर्वत्राश्रयाः प्रत्यक्षाः॥ परमाणुत्वादेरयोग्यत्वादित्याहुस्तत्र तथा हेतुतायां
माणा भावात्॥ न च घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षापत्तिः॥ योग्यमात्रसमवेतगुणस्यैव यो
ग्यत्वात्॥ किंच लाघवात्संयोगप्रत्यक्षात्तावच्छेदेन यावद्वैयप्रत्यक्षस्य हेतुता युज्यते न

श्र १

यो न स्यात् ॥ तत्र तेजः संयोगाभावात् ॥ प्रदीपतत्प्राभासं योगोक्तीति चेन्न ॥ मणिप्रभादावभावात् ॥ दृश्य
ते च महं धकारे चंद्रकोतप्रभृतिमणिविशेषप्रभा ॥ अथालोकेतरद्रव्यचासुसंप्रति आलोकसंयो
गः सहकारीति चेन्न ॥ महं धकारे सुवर्णरूपतेजः साक्षात्कारापत्तिः ॥ अत्रोच्यते ॥ द्रव्यचासुषमात्रे
आलोकसंयोगो हेतुः ॥ न चालोकचासुषेव्यभिचारः ॥ आलोकाकाशसंयोगस्यालोकेपि स
त्वात्स्यद्विष्टत्वात् ॥ न चैव मंधकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः ॥ अनभिभूतरूपा लोकसंयोगस्यै
व हेतुत्वात् ॥ सुवर्णरूपं त्वभिभूतं ॥ अन्यथा सुवर्णलोकसंयोगाद्रव्यांतराहापत्तिः ॥ संप्रदायवि
दस्तु ॥ सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्ते हि न द्रव्यचासुषे आलोकसंयोगो हेतुः ॥ भवति च सुवर्णमपि

९ सुवर्णमिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नं मत्तस्तद्गृहे आलोकसंयोगो हेतुः॥ तेनांधकारेण सुवर्णसाक्षात्कार इ
त्याहुः॥ तथापि पूर्वस्यां दिश्यालोकसंयोगवतः परस्यां तदसंयुक्तस्य भित्त्यादेः परदिवांगे
स्थितपुरुषेण साक्षात्कारस्यात् आलोकसंयोगस्य पूर्वदिगवच्छेदेन सत्त्वात्॥ मैवं॥ यदव
च्छेदेन आलोकसंयोगस्तदवाच्छिन्नचक्षुसंयोगस्य हेतुत्वात्॥ इहतदभावात्॥ स्यादेतत्॥ विशे
षणतानप्रत्यासत्तिः समवायाभावयोरेवासत्त्वात्॥ न हितयोः मानमस्ति॥ अयं घटो यं रूप
वान् यंचलतीति प्रत्यक्षमेव घटत्वरूपचलनसंबंधविषयकं समवायेमानं॥ नहि घटादौ तेषाम
न्यसंबंधो स्तीति चेन्न॥ स्वरूपसंबंधस्यैवाधाराधेयभावाख्यस्य सत्त्वात्॥ नहि समवाय एव

घटत्वस्याधारतापदादावपि सत्त्वात्॥ एक एव हि घटं त्वपटत्वयोः समवायः॥ नैवं॥ घटे घटत्वं रूपं च स
 मवेतं इह तंतुषु पटः समवेतः इह कर्म समवेतमि॥ एवमुगताकारमत्ययात् तस्मिन् न च भावो स न ति२
 । घटो नास्तीति प्रत्ययात् तस्मिन् न च॥ अत्र समाकराः॥ न भावोक्तिः किंतु केवलापि कारणस्व रि
 रूप एव॥ अतः किंतु ह्यपमत्यासत्यंतरकल्पनै ननु किमिदं कैवल्यं॥ भूतलस्वरूपं चेत्स घट भूत मेति
 न स्यापितत्वापत्तिः॥ घटाभाववत्त्वं चेत्सिद्धमभावेनेति चेन्न॥ यत्र अधिकरणे भवद्विरभावो गी
 क्रियते तदधिकरणस्यैवाभावत्वांगीकारात्॥ न चाभेदे घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतेरभेदेऽपि
 त्वयोतथांगीकारात्॥ न चान्य एव यथावे घटाभावः॥ अनवस्था यत्रैव सिद्धातां॥ अत्रोच्यते यदि स त

घटाभावे भावां१

आधाराद्येयभावात्पुनरपत्तिः॥

तर्क
१०

तलविशेषो घटाभावस्तदा भूतले घटाभाव इत्येवमाधारताप्रत्ययोनस्यात्॥ नहि भूलं भूतला
धिकरणमिति॥ भूतले भूतलमिति प्रत्ययापत्तेः॥ किंच यत्रेदानीं घटाग्राणीतस्तदाधिकरणं घ
टाभावो न वा आद्ये इदानीं घटो नास्तीति प्रत्ययः स्यात्॥ अत्रेन्यदपि घटो नास्तीति प्रत्ययोनस्या
त्॥ किंच कपाले घटौ भविष्यति घटो नष्ट इति प्रतीतेरस्तिकपाले पूर्वघटप्रागभावः उत्तरध्वं
सः सपुटिकपालात्मा तदा सर्वदा तत्प्रतीतिरस्यात्॥ कपालसत्त्वात्॥ अन्यथा कपालप्रती
तिर्न स्यात्॥ किंच मोक्षोदुःखाभावात्मात्मरूपस्यात्॥ तथा चासाध्यतापत्तिर्नित्यतापत्तिरिति सं
क्षेपः॥ स्मादेतत्॥ एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावोऽप्यधिकः स्यात्॥ स्यादे

राम
१०

वेति चेत्तर्हि तदभावोपपत्तिः स्यादित्यनवस्था ॥ केवलाधिकरणं तदभाव इति चेत्तर्हि सर्वत्र स
एवास्तु ॥ कृतमधिकेन भवदुक्तं दूषणं गणप्रसंगश्चैवं स्यात् ॥ अत्राहुः ॥ घटाभावाभावो घट
एव तत्सत्त्वे घटाभावो नास्तीति प्रतीतेः ॥ न च केवलाधिकरणरूपः उक्तयुक्तेरिति संप्रदायः ॥ न
चास्तु ॥ घटाभावाभावोपपत्तिः एव ॥ अभावत्वेन प्रतीतेः ॥ न चायं भ्रमः ॥ बाधकाभावात् ॥ तद
भावस्तु घटाभाव एव नाधिक इति नानवस्थानमित्याहुः स्यादेतत् ॥ भूतलं घटनेदभिन्नं न वा ॥
अंतेऽप्यातं भूतलमेव घटभेद इत्यनेन ॥ आद्ये तदभेदोपपत्तिः स्यात् ॥ स्यादेवेति चेत्तर्हि
तदभेदोपपत्तिः सादित्यनवस्था ॥ अतवस्था भयाद्भेदो नाधिकः ॥ किं त्वधिकर

११

एरूप इति चेन्न ॥ भवदुक्तदूषणप्रसंगमात ॥ अत्राहुः भेदभेदोप्यधिकारव ॥ न चैव तद्दे
 दोधिकः स्यात् ॥ इष्टत्वात् ॥ न चेयमनवस्था दोषाय प्रामाणिकत्वात् ॥ तदाहुः ॥ सर्वतोव
 लवतीत्यन्यथानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥ स चायमभावो द्वेधा ॥ अन्योन्याभावः संसर्गाभा
 वश्च ॥ तत्रेदमिदं न भवतीदमेतद्विन्नमिति प्रतीतिसाक्षिकोभावोन्योन्याभावः ॥ यदिदमाहुः
 ॥ तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावोन्योन्याभाव इति तदन्योन्याभावः संसर्गाभावः
 ॥ सोपि त्रेधा ॥ अत्यंतानावप्रागभावध्वंसभेदात् ॥ तत्र नास्तीत्यनुभवासिद्धेर्नित्यः संसर्गाभावोत्यं
 १ न ताभावः ॥ विनष्ट इति प्रतीतिसाक्षिक उत्पत्तिमानभावो ध्वंसः ॥ स च विनाशी ॥ तद्विनाशकल्पना

११

यां मानाभावात्॥ नहि विना शो विनष्ट इति कचित्प्रत्येति॥ तत्रागभावश्च घटादिरूपप्रतियोगी
तत्रागभावश्च॥ उभयत्र ध्वंसो भविष्यति ती प्रत्ययात्॥ विनाश्य भावः प्रागभावः स च भविष्यतीति
त्यनुभवसाक्षिकोदुरपन्हुवः॥ तस्य बध्वंसप्रतियोगितत्त्वं सञ्च॥ उभयत्र विनष्टः प्रागभा
व इति प्रतीतेः॥ अस्य ताभावो न्योन्याभावश्च नित्यौ॥ नित्यश्चाभावो द्वेधा एक मात्र इति
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको न्यश्च॥ न चोत्प्रेमानाभावात्॥ घटवति घटपटौ न सः
॥ पटो घटपटौ एक घटवति न घटौ एको न ह्यविंशतिप्रतीतेः एक घटवति द्वित्वावच्छिन्न
तदस्य ताभावस्यैकस्मिन् उभयान्योन्याभावस्यत्वात्॥ न च प्रतियोगिमतिकथं तद

तर्क
१२

भावस्तयोर्विरोधादिति वाच्यं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननैवाभावस्य विरोधात्
न च एको द्वित्वावच्छिन्न एको द्वावित्यप्रतीतेः ॥ अतएव दंडिपुरुषादंडेयनीते स एपि पु
रुषे दंडीपुरुषो नास्तीति धीवलादिशिष्टाभावो द्विशेषणवच्छिन्नविशेष्याभाव
रूपो भ्युपेयते ॥ न च यंदंडाभावविषया ॥ दंडवत्या पितृया प्रतीतेः ॥ न च पुरुषाभाव
विषया ॥ तस्य सत्वात् तस्मादत्र विशेषणभावो विशेष्याभावो उभयाभावो वा ॥ तर्क
विशिष्टाभावो यधिको भ्युपेयः ॥ महास्तु ॥ आभावो नैन्द्रियग्राह्यः ॥ कृत्स्नसंनिक
र्षणमभावात् ॥ किं त्वननुपलब्धिप्रमाणगम्य इत्याहुः ॥ तन्न ॥ प्रमाणं तस्य क

राम
१२

क्षयात्स्यनाथैर्लघुत्वात्॥ अन्यथासंयोगादीनां क्लृप्तानां सन्निकर्षाणामभावात्॥ शब्देऽपि प्रमा
णंतरकल्पनापत्तेः॥ तत्र शब्दसाक्षात्कारे मीतिप्रतीकिते प्रत्यक्ष एवायमिति चेदत्रापि पश्या
मिघटाभावमिति प्रतीतेरध्यक्ष एवायमिति तुल्यं॥ किंचानुपलब्धेः प्रमाजनने व्यापाराभावा
त्कथं प्रमाकरणत्वं॥ व्यापारवद्विकारणंकरणमित्युक्तं॥ नन्वेवं घटाभावति घटोपलब्ध्या २४
वपि घटाभावप्रत्ययः स्यात्॥ इन्द्रियसंबन्धविशेषणतायाः सत्तादिति चेन्न॥ योग्यानुपल
ब्धेरपि अभावग्रहे हेतुत्वात्॥ अथ केयं योग्यानुपलब्धिः॥ योग्यस्य प्रति योगिनोऽनुपल
ब्धिः सहकारिणीति मतं तन्न॥ जलपरमाणौ दृष्ट्वा वीत्वाभावग्रहापत्तेः भवति हि पृथि

तर्कप्र.
१३

वीत्वं च ह्युयो ग्यंतदनुपलब्धिश्च जलपरमाणौ ॥ स्तंभेपि शाचभेदग्रहानुपपत्तेश्च ॥ पिशाच
स्पष्टतियोगिनो योग्यत्वात् ॥ अथ योग्योधिकरणेप्रतियोगिनोनुपलब्धिः योग्यानुपलब्धिः
इति चेन्न ॥ भूतलेपि शाचात्यंताभावग्रहापत्तेः परमाणौ महत्ताभावग्रहानुपपत्तेश्च ॥ यत्त्वत्वंताभा
वग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिः ॥ अन्योन्याभावग्रहेच योग्येधिकरणेप्रतियोगिदात्म्यानु ता
पलब्धिः सहकारिणीति मतंतन्न ॥ जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्यंताभावग्रहापत्तेः ॥ वा
यावुद्धूतरूपबहुदग्रहानुपपत्तेश्च ॥ नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् ॥ अत्रोच्यते ॥ योग्यासह
कारिसंपन्नानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिकारणं ॥ अतएवांधकारे न घटाभावग्रहश्च

राम
१३

या

श्रुषा॥ तत्रलोकस्यापि हेतुत्वात्॥ न च जलपरमाणो पृथिवीत्वाभावग्रहः योग्यसंनिक
र्षाभावात्॥ कः संनिकर्षो योग्यः पृथिवीत्वाभावग्राहक इति चेत् इन्द्रियसंबन्धमहत्वोद्भूत
रूपवद्विशेषणता॥ उद्भूतरूपवत्त्वाभावे इन्द्रियसंनिकृष्टमहत्ववद्विशेषता योग्यः
संनिकर्षः अतो नमसितं ब्रह्म स्यात्॥ भवति च महति वायौ एव मन्यत्रापि संनिकर्षो यो
ग्याः कार्यवशान्नोपि शाचात्यंताभावस्तु योग्यत्वादेव न गृह्यते॥ का पुनरत्यंताभावो यो
ग्यता योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वं विशेषणं॥ एवम
न्यत्रापि नुभवानुसारेण योग्यतावाच्या॥ सर्वाभावसाधारणं किं योग्यत्वमिति

तर्क
१४

चेन्न॥ किंचिदिति गृहाण॥ तत्किं नानैव योग्यतेति चेत्॥ गुणयोग्यतावदननुग
तस्यैव तत्वात्॥ इति संक्षेपः॥ अपि किमिदं चक्षुरादि॥ तेजसमिन्द्रियं रूपग्राहकं
महदिन्द्रियं वाचक्षुः॥ वायुमिन्द्रियं स्पर्शग्राहकं महदिन्द्रियं वात्वक्॥ आप्यमि
न्द्रियं रसग्राहकं महदिन्द्रियं वा रसनं॥ पाष्पिमिन्द्रियं गन्धग्राहकं महदिन्द्रियं वा घ्रा
णं॥ महत्पदं मनोवारणाय॥ कर्णं स्रक्कुल्यवाछिन्नं नभःशरग्राहकमिन्द्रियं वा
श्रोत्रं निस्पर्शं मणुमनः॥ निस्पर्शपदं पाष्पि वपरमाणुवारणाय॥ अणुपदं विशु
वारणाय॥ अत्र मीमांसकाः॥ मनो नाणु किंतु विभुनिस्पर्शद्रव्यत्वात् आत्मवत्

ॐ

राम
१४

तर्क
१५

मनस्त्वेवानात्मत्वे सति ज्ञाना समवायीकारणं संयोगश्च यत्नमित्याहुः ॥ सन्न ॥ विभुत्वे
आत्मना संयोगानुपपत्तेः ॥ तथा हि ॥ द्विविधः संयोगः कर्मजो वयवसंयोगश्च ॥ न
च विभोरात्मनः कर्मास्ति मनोचि यदि विभुतदा तस्यापि कर्माभावात् ॥ कुतः कर्मज
नयो संयोग संभवः ॥ न चानयो वयो रवयवो स्ति येन तत्संयोगज संयोगः स्यात् ॥ न च
नित्य एव विभुनोः संयोगो ज संयोगनिषेधात् ॥ कुतो निषेध इति चेन्मानाभावात् ॥
संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यजन्यत्वावधारणञ्चाप्रयोजकमीदमनुमानमिति संक्षे
पः ॥ इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री

राम
१५

१५

इति प्रत्यक्षखंडमंजरी समाप्ता

॥
३

१५